
Pitripakshasya Tattvikavivechanam

पितृपक्षस्य तात्त्विकविवेचनम्

Document Information

Text title : Pitripakshasya Tattvika Vivechanam

File name : pitRRipakShasyatAttvikavivechanam.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : October 15, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

October 15, 2026

sanskritdocuments.org

પિતૃપક્ષસ્ય તાત્ત્વિકવિવેચનમ્



“જિંદા બાપ કોઈ ના પૂજે,

મરે બાદ પુજવાયા ।

મુઠ્ઠી ભર ચાવલ લેકે,

કૌવે કો બાપ બનાયા ॥ ” (કબીરભજનાવલી)

કબીરદાસસ્ય દોહા પિતૃશ્રાદ્ધઃ, મૃત્યોત્તરકર્મકાણ્ડઃ તથા બાહ્યાચારપ્રધાનધાર્મિકમાન્યતાનાં આલોચનાં કરોતિ । અસ્ય મૂલભાવઃ કેવલં શ્રાદ્ધકર્મણઃ નિષેધઃ ન, અપિતુ જીવિતે માતાપિત્રોઃ અવહેલનાં કૃત્વા મૃત્યોત્તરં તેષાં નામ્ના કર્મકાણ્ડસ્ય પ્રદર્શનં કિયત્ સાર્થકમ્? ઇતિ નૈતિક-દાર્શનિકપ્રશ્નસ્ય ઉત્થાપનમ્ અસ્તિ ।

અત્ર કબીરઃ પ્રથમં જીવત્-પિતૃસેવા તથા મૃત-પિતૃપૂજા ઇત્યેતયોઃ વિરોધાભાસં પ્રકાશયતિ । જીવન્ પિતા યદા સ્નેહં, સમ્માનં, સેવા ચ અપેક્ષતે, તદા તસ્ય ઉપેક્ષા કિયતે; કિન્તુ મૃત્યૂનન્તરં તસ્ય નામ્ના શ્રાદ્ધાદિકર્માણિ આડમ્બરેણ સમ્પાદ્યન્તે । કબીરસ્ય દૃષ્ટ્યા એષઃ વ્યવહારઃ ધાર્મિકતાયાઃ અપેક્ષયા સામાજિક-અવહેલનસ્ય નિદર્શનમ્ અસ્તિ ।

“જિંદા બાપ કોઈ ના પૂજે” ઇત્યનેન જીવિતજનસેવાયાઃ પ્રાધાન્યમ્ ઉદ્ઘાટયતે । કબીરમતસ્ય મૂલભૂતઃ સિદ્ધાન્તઃ અસ્તિ યત્ ધર્મઃ કેવલં મન્દિર-મસ્જિદ્-તીર્થ-કર્મકાણ્ડેષુ નિહિતઃ ન, અપિતુ જીવમાત્રે દયા, પ્રેમ, સેવા, સદાચારઃ ચ વાસ્તવિકધર્મસ્ય સ્વરૂપમ્ । અતઃ યઃ પુત્રઃ જીવન્તં પિતરં ન સમ્માનયતિ, તસ્ય મૃત્યોત્તરં કૃતેન કર્મકાણ્ડેન પિતૃભક્તેઃ વાસ્તવિકતા સિદ્ધા ન ભવતિ ।

દ્વિતીયપડક્રતૌ-

“મરે બાદ પુજવાયા”

ઇતિ મૃત્યોત્તરકર્મકાણ્ડસ્ય ઔપચારિકતાયાઃ પ્રતિ વ્યુજ્યમ્ અસ્તિ । કબીરઃ ધાર્મિકકર્મણઃ અન્તઃકરણશુદ્ધ્યા સહ સમ્બન્ધં સ્થાપયતિ । કેવલં પરમ્પરયા, લોકાચારવશાત્ અથવા સામાજિકપ્રતિષ્ઠાર્થં ક્રિયમાણં કર્મ યદિ કરુણા, પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા, આત્મબોધશ્ચ ન જનયતિ, તર્હિ તસ્ય આધ્યાત્મિકમૂલ્યં ન્યૂનમેવ ભવતિ ।

અન્તિમદ્વિપદી-

“મુઠ્ઠી ભર ચાવલ લેકે,

કૌવે કો બાપ બનાયા । ”

अत्र “काङः” प्रतीकरूपेण प्रयुक्तः । ब्राह्मपरम्परायां काङस्य पितृप्रतिनिधिरूपेण सम्बन्धः लोकविश्वासेषु दृश्यते । कबीरः तस्य प्रतीकस्य माध्यमेन प्रश्नं करोति-केवलं काङाय अन्नदानं कृत्वा मृतपितुः प्रति वास्तविकं कर्तव्यं सम्पन्नं भवति किम्? यदि जिवितावस्थायां पिता प्रेम-सम्मान-सेवाभ्यां वर्जितः, तर्हि मृत्योत्तरं प्रतीकात्मककर्म कृतज्ञतायाः पूर्णप्रतिस्थापनं कथं भवेत्?

कबीरस्य दार्शनिकदृष्टिः

अस्य पद्यस्य अन्तर्निहितं तत्त्वं त्रिधा अवगन्तुं शक्यते-

कर्मकाण्डस्य अपेक्षया भावस्य प्राधान्यम् - धर्मस्य मूल्यं बाह्यक्रियायां न, अपितु तस्य पृष्ठस्थिते प्रेमिणि, ब्रह्मायां, करुणायां य अस्ति ।

जिवसेवायाः प्राधान्यम् - जिवितमातापित्रोः सेवा, सम्मानः, पालनं य मृत्योत्तरकर्मकाण्डात् अधिकं सार्थकम् । कबीरस्य निर्गुणभक्तिपरम्परायां ईश्वरानुभवः जिवितमानवस्य प्रेमसेवायां सम्बद्धः ।

द्विकर्मणां विवेकपूर्वकं परीक्षणम् - कबीरः सर्वान् संस्कारान् केवलं परम्परागतत्वात् स्वीकरोति एति न; सः प्रत्येकस्य धार्मिकायारस्य तत्त्वतः परीक्षणम् एच्छति । यत् आचरणं मनुष्यस्य अन्तःकरुणं शुद्धं न करोति, प्रेमं न वर्धयति, सदाचारं न जनयति, तत् केवलं बाह्याऽम्बररूपं भवितुम् अर्हति ।

अतः अस्य पद्यस्य मूलसन्देशः “मृतस्य नाम्ना कर्मकाण्डापेक्षया जिवतः प्रति प्रेम-सेवा श्रेष्ठा” एति । कबीरः ब्राह्मपरम्परायाः ऐतिहासिक-धार्मिक विवरणं न प्रस्तुतयति, अपितु तस्य माध्यमेन धर्मस्य बाह्यरूपं तथा आन्तरिकतत्त्वं एत्येतयोः भेदं स्पष्टयति ।

निष्कर्षः

कबीरस्य व्यङ्ग्यस्य लक्ष्यं केवलं काङभोजनं वा ब्राह्मकर्म वा नास्ति । तस्य वास्तविकं लक्ष्यं आऽम्बरप्रधानधार्मिकता अस्ति । जिविते पितुः सेवा न कृता चेत् मृत्योत्तरं कृता औपचारिकपूजा नैतिकदृष्ट्या अपूर्णा भवति । अतः कबीरस्य सन्देशः-

जिवितस्य सम्मानः, सेवाभावः, प्रेम, करुणा य वास्तविकधर्मस्य आधाराः; केवलं मृत्योत्तरकर्मकाण्डः धर्मस्य पूर्णस्वरूपं न भवति । एति ।

- प्रो. प्रदीप्तकुमारनन्दः (सेवानिवृत्तः)

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pkanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

Pitripakshasya Tattvikavivechanam

pdf was typeset on October 15, 2026

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

